IederKindCreatief

Verkenning naar de creatieve ontwikkeling van kinderen tot 4 jaar in het Integraal Kindcentrum (IKC) in Drenthe

Brigitte Sijm
in opdracht van Compenta

INHOUDSOPGAVE

2 **SAMENVATTING**

4 **I INLEIDING**
Opdracht
Leeswijzer

5 **II IKC**
Overheid
Maatschappelijke ontwikkelingen
Onderwijskundige inzichten
Organisatievormen school en opvang

10 **III LEREN EN SPELEN**
Brein
Leren
Leren en spelen
Het vrije spel
Meer over spelen
Spel en de kunstvakken

18 **IV DE TOEGEVOEGDE WAARDE VAN...**
De pedagogisch medewerker
De opleiding
Het team
De partners
Het gebouw

22 **V BEELD VAN DE REGIO**
Regio Noord
Regio Zuidoost
Regio Zuidwest

32 **VI AANBEVELINGEN**

40 **BIJLAGES**
Geraadpleegde literatuur
Lijst geïnterviewden
Kansen en bedreigingen van het IKC
Informatie congres

SAMENVATTING

Dit rapport is een weergave van het verkennend onderzoek naar de creatieve ontwikkeling van 0- tot 4-jarigen in de Integrale Kindcentra (IKC) in Drenthe, dat in opdracht van Compenta is uitgevoerd in het voorjaar van 2017. Het IKC richt zich op een meer integrale benadering van het jonge kind. Daarom verwacht opdrachtgever Compenta ook in de aandacht voor cultuureducatie een verandering binnen de opvang en het onderwijs en wil - zo nodig - haar beleid daarop aanpassen.

De IKC-ontwikkeling is niet meer weg te denken uit het Nederlands onderwijslandschap. Zowel de overheid en haar adviesorganen als de lokale overheden en hun onderwijspartners zien de meerwaarde van een Integraal Kindcentrum. Een locatie voor opvang en onderwijs, voor scholing en vrije tijd voor het kind van 0 tot 12 jaar. Voor het kind biedt het IKC vanaf de meest kwetsbare leeftijd een vertrouwd adres met bekende gezichten en een doorlopend onderwijs- en opvangprogramma. Ouders kunnen vanaf baby-leeftijd hun kind naar één adres brengen waar het van 7 tot 19 uur kan verblijven. Hiermee worden zij in hoge mate ontzorgd.

Een instelling die tot 12 uur per dag het leven van het kind regelt, heeft een flinke taak in het aanbieden van een programma dat samenhang vertoont en ontwikkeling biedt. Alle domeinen van het leven doen daarin mee, zo ook de creatieve ontwikkeling. In het voorliggend onderzoek wordt zowel in literatuur als praktijk aangetoond dat kunst en cultuur en met name creatieve ontwikkeling en vrij spel, essentieel zijn voor de gezonde ontwikkeling van een kind in de leeftijd van 0 tot 4 jaar. Creatieve ontwikkeling is een noodzakelijk ingrediënt voor de ontwikkeling van het kind tot volwaardig burger binnen de samenleving en dat kan voldoen aan de eisen van de 21^{e} eeuw.

In de eerste vier tot zes jaar van een kind worden niet alleen de hersens gevormd maar daarmee ook vaardigheden als creativiteit, kritisch bewustzijn en het vermogen tot samenwerken. De IKC-ontwikkeling, die juist deze groep jonge kinderen fysiek en psychisch beter laat aansluiten op het ouder worden en met voorzichtige stapjes op de cognitieve ontwikkeling voorbereidt, is een belangrijke drager van het gedachtegoed dat leren en spelen elkaar versterken.
De provincie Drenthe vertoont een nog zeer gedifferentieerd beeld van die IKC-ontwikkeling. In de noordelijke regio lijkt de ontwikkeling het verst gevorderd, in andere gemeenten wordt de IKC-ontwikkeling los van huisvesting vertaald in doorgaande ontwikkelingslijnen en het werken met gecombineerde teams van pedagogisch medewerkers en leerkrachten. Het gedachtegoed is over het geheel genomen hetzelfde maar de vorm verschilt. Desalniettemin is er nog geen sprake van een dekkend netwerk van verregaande samenwerking tussen voorscholen en het basisonderwijs.

Juist omdat gemeenten nog zoekende zijn naar de vorm is dit het moment om het leerdomein van de creatieve ontwikkeling, dat zowel drager als instrument is voor het IKC-gedachtegoed, in het beleid te introduceren. Via pilots, scholings-/inspiratiebijeenkomsten en trainingen van het onderwijsteam en de pedagogisch medewerkers, liggen er juist nu kansen om kunst en cultuur te positioneren in de pedagogische visie van de IKC's.

I INLEIDING

Opdracht

De CMK-periode 2017-2020 valt samen met de nieuwe ontwikkeling van de Integrale Kindcentra (IKC) in onderwijsland en daarmee met de aansluiting van de voorschoolse periode bij het basisonderwijs. Er is een voorzichtige aanname dat de IKC-ontwikkeling effect heeft op de opvang van en de pedagogische visie op kinderen van 0 tot 4 jaar, inclusief hun creatieve ontwikkeling. De kwaliteit, integraliteit en inhoud van het programma van creatieve ontwikkeling voor deze doelgroep kan veel betekenen voor de ontwikkeling van hun sociaal-emotionele vaardigheden in hun verdere leven. Om die reden heeft Compenta, als penvoerder van de regeling Cultuureducatie Met Kwaliteit (CMK) in Drenthe, de opdracht uitgezet tot een verkenning naar de stand van zaken van die IKC-ontwikkeling in deze provincie. Dit rapport is de weerslag van die verkenning; op basis hiervan kan stichting Compenta desgewenst haar CMK-beleid en -criteria aanpassen. De verkenning betreft zowel deskresearch als gesprekken in het veld. Er zijn ruim twintig gesprekken gevoerd met experts op gebied van onderwijs en creatieve ontwikkeling: culturele aanbieders, beleidsmedewerkers, instellingen voor peuterspeelzaalwerk en kinderopvang en natuurlijk met reeds bestaande IKC's.

Leeswijzer

Dit rapport begint met het schetsen van het veranderende landschap waarbinnen de IKC-ontwikkeling zich afspeelt. In hoofdstuk II leest u meer over de wettelijke, maatschappelijke en onderwijskundige aanleidingen voor de IKC-ontwikkeling. Hoofdstuk III behandelt de perspectieven op ontwikkeling en spel voor de doelgroep 0- tot 4-jarigen. Dan volgt hoofdstuk IV met een beeld van de rol en waarde van verschillende spelers in het veld van IKC en de creatieve ontwikkeling en hoofdstuk V geeft een doorkijk op deze ontwikkelingen binnen de provincie Drenthe. Hoofdstuk VI tenslotte sluit dit rapport af met een lijst met tips en aanbevelingen. In de bijlagen vindt u aanvullende informatie, zoals een lijst met geraadpleegde literatuur en geïnterviewde experts, een kader met algemene kansen en bedreigingen van de IKC-ontwikkeling en informatie over een congres over spelend leren in december 2017.

II IKC

Het Integraal Kindcentrum is een eigentijds antwoord op de veranderende eisen aan opvang, opvoeding en onderwijs. Een plek voor kinderen van 0 tot 12 jaar waar ze zich kunnen ontwikkelen, maar ook ontspannen. Aan de basis van de IKC-ontwikkeling liggen beleidsopvattingen vanuit de overheden, evenals diverse maatschappelijke en onderwijskundige ontwikkelingen.

Overheid

Vanaf 1 januari 2017 is het peuterspeelzaalwerk geharmoniseerd met de kinderopvang, waarmee de wettelijke kaders en de kwaliteitseisen van beide sectoren gelijkgetrokken zijn en de weg open is om nu ook de voorschoolse voorzieningen vanuit een breed maatschappelijk draagvlak in te richten. De Wet op de Kinderopvang maakt gemeenten verantwoordelijk voor een goed aanbod aan voorschoolse educatie aan alle kinderen, met name vanuit preventie op (taal)achterstanden. Het aanhaken van voorschoolse instellingen in de ontwikkeltransitie geeft belangrijke input voor de IKC-ontwikkeling en het creëren van doorgaande leer- en ontwikkellijnen. Deze ontwikkeling gaat hand in hand met een onderzoek naar de herziening van het curriculum in het primair en voortgezet onderwijs. Deze opdracht aan

Ons Onderwijs 2032 heeft als hoofddoelen: kennisontwikkeling, persoonsvorming en maatschappelijke toerusting via bouwstenen als vakoverstijgende vaardigheden en kunst en cultuur.

Maatschappelijke veranderingen

Ook een reeks snelle maatschappelijke ontwikkelingen dwingt ertoe om vaart te maken met samenwerking tussen onderwijs en voorscholen. De ontgroening die vooral in plattelandsgemeenten het voortbestaan van scholen en kinderopvangvoorzieningen bedreigt, vormt een krachtige aansporing om de handen ineen te slaan. Scholen beconcurreren elkaar voor het gestaag minder wordende aantal van 0 tot 4-jarigen en zoeken met een IKC naar een aantrekkelijk alternatief voor ouders. Op hun beurt hebben deze tussen alle eisen van het leven door voortaan slechts met één instelling en aanspreekpunt van doen en worden daarmee ontzorgd. Voor de kinderen betekent het IKC een alternatieve setting op het thuisleven, een nieuwe combinatie van onderwijs, opvang en vrijetijdsbesteding. Vandaag de dag moeten kinderen ook andere dingen kunnen dan voorheen waaronder mediawijs zijn, het beste uit zichzelf halen en een democratisch burger worden. Dit stelt andere eisen aan opvang, onderwijs en opvoeding (Doornenbal 2012, 7). Het IKC kan zo'n antwoord zijn. Tot slot kan een IKC voor meer rust in de dag zorgen voor zowel kind als ouders. De focus op de directe omgeving verhoogt dit gevoel en vraagt om minder additionele organisatie en zorg.

Onderwijskundige inzichten

Prof. Dr. Biesta laat in zijn boek "Goed onderwijs en de cultuur van het meten" (2012) zien dat de school teveel een bedrijf is geworden waar leerresultaten worden gemeten. Naast een kwalificatie-instituut zou het volgens hem juist een plek voor socialisatie en persoonsvorming moeten zijn. Hiervoor is een IKC bij uitstek geschikt omdat aan elk van deze functies integraal gewerkt kan worden. Een integrale missie is hiervoor essentieel.

De Taskforce Samenwerking Onderwijs en Kinderopvang stelt dat onderwijs en opvang geen eenduidig aanbod hebben waardoor het kind in zijn loopbaan teveel overgangen meemaakt, zowel gedurende de dag als door de jaren heen. "Veel en bruuske overgangen zijn belemmerend voor de ontwikkeling van een kind en diens gelijke kansen" (Taskforce, 7). Voorzieningen met elk hun eigen opdracht en vorm staan een vloeiende ontwikkellijn voor ieder kind in de weg. Het schools leren en het spelend leren dienen in elkaar over te gaan zonder al te veel breuken. Dit vraagt om een infrastructuur die al eerder het jonge kind mee laat draaien om zich op speelse wijze op school voor te bereiden. De reguliere onderwijsinstellingen vertonen nog te weinig doorgaande leerlijnen tussen voor- en vroegschools. Het IKC levert hier wel een antwoord op.

Organisatievormen school en opvang

Samenwerking wordt bemoeilijk door de versnippering van het veld. Eén van de oorzaken ligt in de Brede School-ontwikkeling die zich op wijkniveau afspeelt. Dat concept blijkt niet te voldoen aan de wens tot wezenlijk meer nabijheid en bekendheid met de school van het kind. Ook blijkt onder de goedwillende samenwerkingsgedachte tussen organisaties nog wel concurrentie schuil te gaan, hetgeen funest is voor het bouwen aan een integraal concept op individueel kindniveau. Bij het IKC-concept wordt juist concurrentie vermeden door terug te keren naar 1 school met 1 directeur die de volledige aansturing doet. De Brede School richt zich weliswaar op het samengaan van organisaties in de wijk, maar zet de doorgaande ontwikkelingslijn van het (jonge) kind, niet op de eerste plaats.

De uitdaging voor het IKC is te doorbreken wat eveneens op Brede School-niveau niet is gelukt, namelijk het doorbreken van regels, organisatiemodellen, wetten en financieringsafspraken. Specifiek gaat het om het combineren van financieringsregelingen vanuit het Ministerie van OCW en vanuit Sociale Zaken die nu nog niet op elkaar aansluiten. Nog lastiger is het feit dat de pedagogisch medewerkers onder een andere CAO vallen en met name niet kunnen beschikken over taakuren naast hun werk op de groep noch over uren en budgetten voor bijscholing. Dit maakt het hen moeilijk om gelijk op te gaan met de leerkrachten in het onderwijs in het gezamenlijke doel om via een intensievere samenwerking tussen onderwijs en opvang elk kind zich maximaal te laten ontwikkelen. Een doorlopende ontwikkelingslijn die voor alle partners centraal staat en uitvoerbaar is, is van wezenlijk belang, zo ook het vroeg signaleren van problemen en het samenwerken met partners buiten de school. Want het leren van kinderen vindt altijd en overal plaats.

Het is goed om ons bewust te zijn van de verschillen tussen de sectoren opvang en onderwijs want die raken ook de inhoud van de programma's. Zo zijn veel voorscholen georganiseerd rond hygiëne en zindelijkheid en richten zich daarom in kleine groepen op sociale veiligheid, spelen en eten. Contact en socialisatietijd per kind, de maximale groepsgrootte en het aantal groepsleerkrachten is in de kinderopvang aanzienlijk hoger dan in het basisonderwijs. Een duidelijk ingevulde verticale lijn tussen voorschools en vroegschools is daarom van belang om die gunstige effecten te laten beklijven en het Integraal Kindcentrum geeft hierop een antwoord.

Een enquête onder professionals in december 2015 gaf aan dat 62% ervan overtuigd is dat een IKC goed is voor de ontwikkeling van kinderen van 0-4 jaar.

» Definitie en kenmerken Integraal Kindcentrum:

Een IKC is een voorziening voor kinderen van 0 tot en met 12 jaar waar zij gedurende de dag komen om te leren, te spelen, te ontwikkelen en anderen te ontmoeten. Het IKC biedt daarom een totaalpakket op het gebied van educatie, opvang, ontwikkeling, zorg en vrije tijd.

» De voordelen van een IKC op een rij:

- 1 organisatie, 1 aanspreekpunt, 1 team, 1 visie
- voor ieder kind, inclusief speciaal onderwijs, met een doorgaande ontwikkelingslijn
- een breed en samenhangend dagprogramma voor het kind
- verbinding met de wijk met ruime openingstijden
- ruime keuzemogelijkheden qua diensten en arrangementen
- wegnemen van kwetsbare overgangen tussen opvang, school en activiteiten
- divers ontwikkelingsaanbod, uitgevoerd door een multidisciplinair team
- vergroting efficiency
- verbetering arbeid en zorg voor ouders en kinderen

III LEREN EN SPELEN

Wat is leren? In dit hoofdstuk kijken we naar breinontwikkeling, het leren van competenties, naar wat specifiek creatieve ontwikkeling is en welk belang dit heeft voor de ontwikkeling van het kind.

"Je hersenen gaan naar je leven staan zoals je schoenen naar je voeten." Mark Mieras

Brein

In de eerste fase van de hersenontwikkeling wordt via miljoenen verbindingen tussen hersencellen de basis gelegd voor basisvaardigheden en emotionele stabiliteit. Die ontwikkeling vindt vooral plaats tussen 0 en 6 jaar. In het brein ontwikkelen zich eerst de primaire sensorische gebieden, gebieden waarmee we kunnen kijken, luisteren, voelen en proeven. Vervolgens volgt de ontwikkeling van de taal- en motorisch gebieden, dan volgen de associatiegebieden en als laatste de gebieden die met motivatie, oordeelsvorming en redeneren te maken hebben. Als dit neurale systeem niet voldoende ontwikkeld is heeft verdere scholing geen zin. Vooral oefening is nodig om de hersenstructuren te vormen en spel en voorlezen zijn daarin heel behulpzaam. Een stimulerende omgeving zoals een IKC is daarvoor een voorwaarde, want de eerste stappen tussen 0 en 6 jaar gebeuren vanuit interactie met de omgeving en pas van 6 tot 12 jaar vanuit een gerichte didactische aansturing. Een goed ontwikkelde neurobiologische hardware is nodig om de software van taal en rekenen te laten draaien. Interactie en prikkels vanuit de omgeving zorgen voor het activereren van de hersenverbindingen. Bij kinderen die geen prikkels of input krijgen, zoals in veel Roemeense kindertehuizen, groeit het brein bijna niet en blijft de hoofdomvang soms tot 10 cm achter. Kortom, in de wisselwerking tussen hersenontwikkeling en stimulerende omgeving komt het leren op gang.

Leren

Het jonge kind ontwikkelt zich van een ervarend, naar een patroon herkennend naar een denkend wezen. Alle elementen van zintuigen, motoriek, taal, spraak, sociaal emotionele ontwikkeling, geheugen en cognitie zijn daarbij van belang. Deze domeinen ontwikkelen zich in samenhang en worden zichtbaar in zowel de vrije als de doelgerichte activiteiten (Oenema et al, 2016). Het jonge kind leert anders dan het oudere kind. Tot 6 jaar leert het jonge kind via de volgorde creëren en bekijken, via toepassen tot begrijpen en onthouden. Vanaf 6 jaar keert het leren zich om en volgt de leerdriehoek van Bloom.

Het moderne onderwijs erkent steeds meer dit denken, dat de (hersen)ontwikkeling en ervaring van het kind eerst gestart moet zijn; daarna volgt pas het leerniveau. Als de ontwikkeling eenmaal op gang is neemt de natuurlijke nieuwsgierigheid van het kind het over. De kwaliteit van de omgeving, de materialen, de school en met name de interactie zijn daarbij essentieel.

Hier komt dus ook de kwaliteit van de omgeving (IKC) en zeker ook de observatiekracht en stimulerende input van de leidster/leerkracht om de hoek kijken.
Grofweg verloopt het leren van kinderen tot ongeveer 3 jaar via aspecten als samenspel en zelfredzaamheid: beheersing van de grove motoriek, het zich al kunnen uitdrukken en spelen met fantasieën. En vanaf 4 jaar: zelf keuzes maken, doorzettingsvermogen, leren vanuit het verleden. Van de leerkracht vraagt dit het vermogen om hierop in te spelen, de zone van naaste ontwikkeling in het kind te herkennen. Hij/zij richt het aanbod zo veel mogelijk op maat in, niet te moeilijk en niet te makkelijk en sluit aan bij de behoefte van het kind en zijn betrokkenheid. Dit proces verloopt via *scaffolding* (tussenstapjes), *fading* (afbouwen van hulp), *shaping* (het fasegewijs langer uitstellen van beloning) en *chaining* (voordoen van gewenst gedrag en van daaraf terugwerken). Dit sluit aan bij de theorie van Vygotsky die de zone van naaste ontwikkeling herkent als het moment waarbij de vaardigheden op de rand van verschijnen staan en waarvan begingedrag al waarneembaar is (Oenema, 13, 14).
Het cognitieve leren volgt op het leren van de sociaal-emotionele vaardigheden die nodig zijn om straks goed te kunnen functioneren in de maatschappij. Deze 21st Century Skills staan hieronder vermeld. Onderzoekster Judith Kuiten acht ze niet geschikt om ze als apart vak te onderwijzen of ze of te plaatsen binnen de doelen van SLO/CITO, maar wil ze koppelen aan een onderwijsomgeving als het IKC waar ze kunnen uitgroeien tot een way of life (50).

» communiceren	*effectief en efficiënt een boodschap over kunnen brengen*
samenwerken	*gezamenlijk een doel kunnen realiseren en anderen daarbij kunnen aanvullen en ondersteunen*
creativiteit	*nieuwe ideeën bedenken en deze uitwerken en analyseren*
kritisch denken	*probleem oplossend denken en handelen*
digitale geletterdheid	*ICT effectief, efficiënt en verantwoord gebruiken*
zelfregulering	*het realiseren van passend en doelgericht gedrag*
sociale en culturele vaardigheden	*het effectief leren, werken en leven met mensen met verschillende etnische, culturele en sociale achtergronden*

Leren en spelen

Filosofe Joke Hermsen onderscheidt twee soorten tijd: de lineaire tijd van het hoger en sneller presteren en de trage tijd waarin de creativiteit en verbeelding gezeteld zijn. Het kindcentrum heeft als taak om ruimte te bieden aan beide dimensies: het formele leren dat verloopt via de lineaire tijd, het hogerop komen en beter presteren en het informele leren

via spel en het verkeren met anderen. Het jonge kind kan zich op deze manier ontwikkelen binnen het spelen en het informele leren naar een punt rond het zesde jaar waar het formele leren begint. De ontwikkeling verloopt via dat samenspel, met leerkracht en omgeving. En zo wordt het spel – het motorisch spel, fantasie-, imitatie- en constructiespel – de drager van de ontwikkeling (Oenema, 18) en van 21st Century Skills.

"Goed spelen is goed leren," beweert directeur René van Hoorn van IKC De Heksenketel uit Assen. Kinderen moeten voldoende geprikkeld of uitgedaagd worden en chaos helpt daar goed bij omdat het voor verrassing zorgt. Vanuit chaos ontstaat verwarring, schuring, verrassing en uiteindelijk leren. Daarom is chaos en open ruimten waar de zaken wat minder netjes geregeld zijn, essentieel voor het lerende en spelende kind waar van alles mag en kan gebeuren.

"Spelen is de beste vorm van onderzoek." Albert Einstein

Juist via spel en experimenteren leert het jonge kind. Spelen vormt de hersens en versnelt de aanleg van de nieuwe paadjes in het brein. "Spelen is daarmee een essentiële levensfunctie," volgens wetenschapsjournalist Mark Mieras. Speels gedrag draagt ook bij aan veerkracht en aanpassingsvermogen op latere leeftijd. Het belang van spel staat daarmee haaks op het opbrengstgericht werken van de laatste decennia en de focus op leerprestaties. Hoewel je het niet meteen zou verwachten is het vrije spel dus juist een bijdrage aan de cognitieve ontwikkeling. Aan de hand van het spel ontwikkelen jonge kinderen de vaardigheden die de basis vormen voor het formelen leren: samenwerken, denken, praten, redeneren, elkaar overtuigen (Goorhuis).

» The Alliance for Childhood stelt dat in het onderwijsprogramma voor jonge kinderen de volgende elementen essentieel zijn voor spel en creatieve ontwikkeling:

- een rijke orale taalomgeving in de vorm van praten, verhaaltjes vertellen, rijmen, voorleden en zingen.
- een stimulans om het kind zijn eigen nieuwsgierigheid te laten volgen, zodat een onderzoekende geest kan ontstaan.
- tijd waarin vrij sociaal spel en fantasiespel plaats kan vinden, omdat dit bijdraagt aan de fysieke, sociale, emotionele en cognitieve ontwikkeling.
- het aanbod van expressiemogelijkheden binnen kunst en cultuur (muziek, toneel, musea).

In Nederland is in januari 2006 een onderzoeksproject gestart naar de talenten van jonge kinderen, onder de naam TalentenKracht. Ook dit onderzoek claimt dat de sleutel tot later schoolsucces niet is gelegen in een cognitieve benadering van jonge kinderen maar in een spelbenadering. Kinderen ontwikkelen begrippen en vaardigheden, zoals een constructieve

houding en het bedenken van oplossingen, in een context van betekenisvolle spelervaringen. Binnen het huidige onderzoeksprogramma Curious Minds op de Hanze Hogeschool, dat voortborduurt op Talenkracht, worden talentstimulerende interacties onderzocht vanuit de gedachte dat elk kind talentvol is, mits talentvol benaderd. Het programma biedt leerkrachten in het onderwijs een kortdurend coachingsprogramma aan (Haakma).

Het vrije spel

Onderzoekster Louise Berkhout stelt dat de psychosociale ontwikkeling en met name het spel, een bijdrage levert aan het "zelf" van een kind. Hier werkt het rollenspel van de peuterleeftijd goed bij, voorafgegaan door sensopathisch spel waarbij vooral de zintuigen worden aangesproken en door het motorisch spel dat gaat om het bewegen en het op speelse wijze meten van de eigen en elkaars kracht. Tenslotte dragen kinderen via construeren zelf bij aan hun ruimtelijk inzicht en fijne motorische vaardigheden.
Onder 4- tot 6-jarigen komt het fantasiespel het meest voor. Karakteristiek voor vrij spel is dat vrijheid wezenlijk is: geen doelen, spontaan, plezierig, met een eigen realiteit, bepaald door de deelnemers en actieve betrokkenheid oproepend. Om tot spel te komen is mentale ruimte nodig, bijvoorbeeld door het voorlezen van een verhaal of het zich even vervelen. Maar ook fysieke ruimte is essentieel, zodat beweeglijk spel tot stand kan komen. Kleinere groepen met meer fysieke ruimte komen tot meer spel dan grotere groepen.
Vooral de afwezigheid of ernstige beperking van het vrije spel zal een negatief effect hebben op de maatschappij stelt Joan Almon, president van de Alliance for Childhood. Zij stelt: "Hoe kunnen onze kinderen en kleinkinderen hun tijd zinvol besteden en een democratie ondersteunen wanneer zij niet creatief hebben leren denken en spelen met anderen? Zij hebben hun creatief oplossend vermogen onvoldoende kunnen ontwikkelen en missen ook de basisvaardigheden voor samenwerken. In dit verband wordt zelfs gesproken van een "problem-solving deficit disorder". Juist het probleemoplossend vermogen vormt bij uitstek de basis voor het latere schoolsucces. Deze conclusie wordt onderstreept door Judith Kuiten die in haar onderzoek stelt dat de "de 21-eeuwse vaardigheden 'flexibiliteit' en het hebben van een 'onderzoekende houding' nog in onvoldoende mate aanwezig is in het huidige curriculum van de opleidingen" (Kuiten, 55).

Meer over spelen

Kinderen willen graag groot zijn. Ze hebben interesse in de dingen die om hen heen gebeuren en wat grote mensen doen in de "echte" wereld. Ze stappen met verve in de rol van volwassene. Ze willen net als mama de baby verzorgen en net als papa de tuin aanharken. Door de wereld na te spelen ontwikkelen kinderen zich in de breedste zin van het woord. Ze leren de wereld kennen en gaan begrijpen hoe het er daar aan toe gaat.

Er zijn allerlei speelmethodieken in omloop. Deskundigen adviseren om te beginnen met demonstratiespel in de groep zodat kinderen dat later kunnen imiteren in hun vrije spel en om aansluitend verder te werken met pantomimespel en poppen. Dan volgen begeleide spelactiviteiten in de kleine groep waarbij de leidster hardop vragen stelt en parallel meespeelt. Bij construerend spel zie je door de toevoeging van extra materialen het niveau van bouwen omhooggaan (takken, schuursponsjes, steentjes, etc.). De kinderen gaan meerdere materialen met elkaar combineren tot ingewikkelder constructies, terwijl het eerst nog bij een blokkentoren bleef.
De rol van de begeleider wordt bij het jonge kind vooral kindvolgend ingestoken. Ze spelen parallel aan de kinderen, doen alsof ze onwetendheid zijn en verwoorden hardop problemen als “waarom valt dit nu om?” Daardoor laten ze het kind meer bewustzijn ontwikkelen op wat het doet en wat wel en niet werkt. Ook achteraf vragen waarom het kind voor iets heeft gekozen verhoogt het plezier, omdat kinderen graag willen vertellen en het helpt hun mondelinge vaardigheid. In hoofdstuk VI vindt u een lijst met meer tips rond spel en het jonge kind.

» Wat kan een kind en op welke leeftijd?

1e jaar:	motorisch oefenen, duwen, gooien en bij het tekenen: toevallig krassen
tot 2e jaar:	construerend spelen, verkennen en experimenteren, vullen en leeg gooien
tot het 3e jaar:	stapelen en naast elkaar zetten, imiteren wat het voorgedaan ziet, parallel met andere kinderen spelen In het tekenen zien we meer verticale en cirkelvormige vormen.
tot het 4e jaar:	bouwen in 3D-patronen, combineren van spelmateriaal, begin van ordenen, benoemen wat het heeft gemaakt, groepsspelletjes, meer vormen van imitatie en van daar uit de eigen wereld bouwen. In het tekenen ontwikkelt zich de pincetgreep, de armbewegingen worden kleiner, er is meer vorm in de krabbels en het kan een cirkel natekenen.

Spel en de kunstvakken

Kunstenares Meeuwig stelt dat in het regulier onderwijs haar discipline, beeldende kunst niet beklijft. Als een project is afgelopen, zijn de interesse en betrokkenheid meteen weg. "Het gaat er mij niet om kinderen 'iets over kunst' te leren. Ik wil dat de beeldende kunst ten dienste staat van het ontwikkelingsproces van kinderen. In Reggio Emilia viel het kwartje. Ik zag wat er allemaal mogelijk is als alle disciplines – en met name de beeldende kunst – samenwerken om een omgeving te creëren waarin kinderen zich optimaal kunnen ontwikkelen"(22). In het denken van Reggio Emilia zijn (beeldende) uitingen niet het doel maar het middel. Maar het gaat hier niet om de creatieve expressie; het gaat uit van creativiteit als bouwsteen voor ontwikkeling van kinderen op alle gebieden. Niet het resultaat maar de weg ernaartoe telt. Het telkens inbrengen van nieuwe materialen en leerelementen door de pedagogista en de atelierista helpt de "honderd talen van Reggio" ontwikkelen en daarmee het vermogen van het kind om zich op geheel eigen wijze uit te drukken. Reggio is daarmee vooral een belevingsgerichte aanpak met het perspectief van het kind als leidend principe. Howard Gardner is de grondlegger van de theorie dat een mens een meervoudige intelligentie heeft. In zijn theorie gaat het om acht verschillende intelligenties waarover elk mens in meer of mindere mate beschikt. Bij het leren gaat het er niet om "hoe intelligent je bent, maar

hoe je intelligent bent". Het mooist is het als een kind tijdens de les een vak op meerdere manieren krijgt aangeboden. Het vak rekenen kan verbaal, maar ook visueel, met ritmes en beweging worden aangeboden. Uit onderzoek blijkt dat de informatie dan beter beklijft. Met name de intelligenties visueel-ruimtelijk, muzikaal-ritmisch en lichamelijk-kinesthetisch combineren zich binnen het leerspectrum goed met creatieve vakken.
Creativiteitsontwikkeling ontstaat door een samenspel van het denkvermogen, de intelligentie, de actuele kennis, de motivatie, de denkstijl en met name de mate waarin het kind durft risico te nemen. Een misverstand is dat het gaat om de vaardigheid in de expressievakken zelf en de aanname dat dit alleen voor speciale mensen, wonderkinderen bedoeld is. Met andere woorden, een kind kan nog zo goed tekenen of muziek maken, dat betekent nog niet dat het een grote sprong in creativiteitsontwikkeling maakt. Het gaat juist om het uitproberen en bedenken van allerlei mogelijkheden en oplossingen. Dus ook de leerkracht moet dit in zijn vermogen hebben zonder een oordeel over wat het juiste is, maar via het proces van ontdekken, fouten maken en loslaten tot nieuwe inzichten komen. Vooral een vragende en open denkstijl zijn hierbij onontbeerlijk.

Josien van Beek, adviseur van het ICO-Kunstencentrum, betreurt dat veel leidsters nog met standaard programma's werken, zoals de voorgeknipte paashaas met rose oren en dito neusje. Het kind leert hier niets creatiefs van, behalve "hoe het hoort".

"Als kinderen allemaal dezelfde kip moeten knippen, dan kunnen ze hun ei niet kwijt."
Marcel van Herpen (Oenema et al, 30)

In het fantasiespel oefenen kinderen de verbeelding en maken zich voorstellingen van iets. Hoe meer die verbeelding geoefend wordt, hoe beter het is. Daarmee vormt het fantasiespel de basis voor het later kunnen verstaan van cultuur: schilderkunst, beeldhouwkunst, muziek, dans, proza en poëzie. Dit kan gaan via aanbod van kunstzinnige vorming, al of niet samen met externe aanbieders die binnenschools of in het kader van de verlengde schooldag/buitenschools lessen in muziek, dans, theater en beeldende vakken geven. Aan de school is de keuze om in haar curriculum voldoende ruimte voor spel, verhalen vertellen en creatieve activiteiten in te ruimen.
Tot slot: de speelse creativiteit van kinderen in hun voorschoolse periode is de start van de latere kunstenaar. De kunstenaar van nu blijkt eigenlijk altijd terug te kunnen kijken op een rijke "Kindergarten"-periode (Yalcin) waarin veel aandacht wordt besteed aan creatief bezigzijn. "Artistic development occurrs between 2 and 6 years of age more than at any other time during a child's development. During this four-year period, children progress from scribbles to representation, and from disorganised to organised representations" (Yalcin, 1).

IV DE TOEGEVOEGDE WAARDE VAN...

Ging het eerder over het belang van spel en creativiteit voor het leerproces van jonge kinderen, nu gaat het over andere belangrijke spelers die relevant zijn voor dit onderzoek: de medewerkers, de opleiding, de omgeving en omstandigheden en de culturele aanbieders.

De pedagogisch medewerker

Uit vrijwel elk interview komt naar voren – of het nu met een directeur, stafmedewerker van een kinderopvangorganisatie of een onderzoeker was – dat de belangrijkste succesfactor voor het IKC de pedagogisch medewerker is. Deze heeft de grootste invloed op het welbevinden en de ontwikkeling van kinderen en kan met een rijke omgeving en stimulerend gedrag de talentvorming bij kinderen beïnvloeden. De pedagogisch medewerker bepaalt de kwaliteit van de interacties met het kind, tussen kinderen onderling en met hun omgeving. Met name de sensitiviteit en beschikbaarheid van de pedagogisch medewerkers bepaalt in hoge mate de gehechtheidsrelaties en daarmee de behoeften en het ontwikkelingsniveau van het kind. De pedagogisch medewerker zet verschillende interacties in om het kind te begeleiden (aanmoedigen, ruimte geven of concreet handje helpen). Dit vraagt om een hoge mate van afgestemd zijn. En dat gaat niet altijd goed.
Stafmedewerkster van Kinderopvangorganisatie ASKA Gea Rutger vertelt dat uit handelingsverlegenheid een pedagogisch medewerker zichzelf kan vastdraaien, bijvoorbeeld door het zingen van een liedje te combineren met het fruitmoment. Dit moment dreigt dan te veel tijd te nemen en het fruit wordt voortaan geassocieerd met zingen. Ook is er nog vaak onhandigheid in het geven van expressieve vakken zoals dansen, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Surinaamse cultuur waar juist handelingsverlegenheid is op voorlezen (Oenema). Onze westerse cultuur van monitoring en verantwoorden werkt dit in de hand. De pedagogisch medewerker heeft meer zekerheid nodig om de vaste dagmomenten maar ook administratieve handelingen en meetbare resultaten te mogen loslaten. Soms vraagt een school uit prestatiedrift aan de peuterleidster om de kinderen alvast iets te leren, zodat de overgang naar groep 1 makkelijker wordt en daarmee ook de leerprestaties. Maar peuteronderwijs gaat niet over het klaarstomen voor de basisschool, stelt Rutger. Je kunt ook nog niet spreken over “leerlingen”.

De opleiding

Voor het IKC van de toekomst moet de huidige student opgeleid worden tot iemand die kan omgaan met de ontwikkelingsdomeinen van het kind. Aandachtig luisteren, observeren en werkelijk geïnteresseerd zijn in het kind zijn de noodzakelijke ingrediënten om te kunnen vaststellen waar het kind zelf al aan toe is en waar het nog ondersteuning nodig heeft. Stichting PACT is een landelijke aanpak gestart met een professionaliseringsslag voor pedagogisch professionals voor kindcentra waarin verschillende niveaus zich verbinden: MBO met het HBO en de kennisvelden zorg en opvang met het onderwijs. Er wordt gebouwd aan de T-shape professional die verbindingen kan leggen vanuit zijn/haar eigen vakbekwaamheid en die het belang van andere expertise herkent en wil integreren; niet monodisciplinair, maar sterk op samenwerken en leren van elkaar gericht. Dit betekent dat de opleiding een mix van

trainingen en opdrachten rond dit denken moet inzetten (Doornenbal e.a., 2017). Uit onderzoek blijkt dat juist in de meeste opleidingen de 21st Century Skills zelfregulering en kritische, flexibele en onderzoekende houding nog onvoldoende zijn verwerkt, of al wel bij het profiel van de onderwijsassistent maar nog niet bij die van de pedagogisch medewerker. Ook bieden enkele instituten in hun opleiding wel expressieve vakken aan maar het blijft onduidelijk hoe handelingsbekwaam de studenten daarin worden opgeleid. Om die reden sluit de huidige opleiding nog niet voldoende aan bij het IKC van de toekomst.
De opleiding tot pedagogisch medewerker is ooit begonnen bij de verzorgende rol en is van de pedagogische en de educatieve rol nu aanbeland bij het stimuleren van de expressieve laag. De oud KLOS-sers (Kleuterleidster Opleiding School) die wel een volledig integrale opleiding genoten hebben geven aan dat het aan de laatste twee aspecten toch nog steeds ontbreekt. Vanuit de behoefte aan medewerkers die wel een kwaliteitsimpuls kunnen geven aan de basisvoorzieningen voor jonge kinderen is de MBO + Ad PEM opleiding (Associate Degree Pedagogisch Medewerker) opgericht door het lectoraat Integraal Jeugdbeleid op de Hanze Hogeschool. Of creatieve ontwikkeling en spelbegeleiding hier een centrale plaats innemen is nog niet duidelijk.

Het team

Een IKC vraagt bij uitstek om het inzetten van gemengde teams van pedagogisch medewerkers en leerkrachten, die samen vergaderen en afstemmen vanuit één visie. De directeur moet inzetten op het uitstralen van die eenheid en de samenwerking stimuleren, hij kan het bindend kader zijn dat nodig is om alle niveaus elkaar te laten vinden.
Enkele scholen in Drenthe zetten al meer in op het aantrekken van onderwijsassistenten, omdat die wel voor de groep mogen in zowel opvang als onderwijs en daarom ook kunnen schakelen tussen pedagogische en onderwijskundige taken. Een directeur uit Drenthe geeft aan dat hij binnen drie jaar met name onderwijsassistenten wil aantrekken en de leerkrachten juist vrijer voor specialistische taken wil inzetten. Budgettair kan hij daarmee meer volume aan menselijk kapitaal genereren.

De partners

De bibliotheek is van oudsher een natuurlijke partner voor zowel opvang als onderwijs. In veel gemeenten bestaat een samenwerking tussen consultatiebureau, kinderopvang, speelzalen en basisonderwijs rond VVE-programma's en voorlees- en taalontwikkelingsprogramma's voor baby's, peuters, kleuters en ouders.
Kunstencentra zijn eveneens bij uitstek partners voor de IKC's. Waar echter de bibliotheek al ruime ervaring heeft met instanties voor opvang en het jonge kind, is de kennis bij de kunstencentra met betrekking tot de groep 0 tot 4 nog vrij beperkt. Een enkel kunstencentrum

werkt wel met een programma als Muziek op Schoot, of dansen met peuters, maar dat is sterk afhankelijk van de zzp-er die het vak geeft en de (financiële) ruimte die een opvangorganisatie daarvoor heeft. Voor de kunstencentra zou het niet overbodig zijn om de adviseurs meer scholing te laten volgen op methodieken als “Speel je mee in Li-La-Land”, “Speelje-wijs”, of “Begrijpen met je handen”. Deze scholing kan worden versterkt door deskundigen uit de wereld van de ontwikkelingsstimulering. Ook het leren vanuit andere intelligenties (Gardner) kan een nuttige aansluiting zijn. De meeste kunstencentra zetten in op het trainen van schoolteams via de leerlijn demonstratie – praktijkles – coaching – herhaling – borging. Hoewel deze methodiek veel oplevert aan deskundigheidsbevordering maakt de CAO het lastig om juist de pedagogisch medewerkers hierop te laten aansluiten. De methodiek sluit aan op de praktijk en dus binnen de tijden van de kinderopvang, wanneer de medewerkers niet weg kunnen van de groep.
Binnen de huidige opvang en onderwijs is binnenschools het animo voor beeldende vakken het hoogst, gevolgd door muziek dat via AMV of de Muziekimpuls ook zijn buitenschoolse weg kan vinden (schoolorkest, NSA). Zingen en voorlezen doen het goed, in tegenstelling tot dans en drama, terwijl dit juist veel kansen voor fantasiespel en nieuwe vaardigheden biedt. Wat bij de trainingen is dat het steeds minder gaat over het technisch vaardig worden in een discipline. Voor het onderwijzend personeel is het niet anders is dan voor de kinderen: het gaat over bewustwording van jezelf en over het opdoen van andere talen en ervaringen en niet over goed, beter, best.

Het gebouw

In de pedagogische visie van een kindcentrum met een open-deurenbeleid krijgen kinderen de stimulans om zelf op ontdekking te gaan en keuzes te maken. Keuzes waar ze spelen, met wie en waarmee. In een omgeving waarin elke ruimte weer iets anders te bieden heeft worden ze uitgedaagd tot verschillende manieren van leren. Een atelier met veel ruimte voor creativiteit is een ideale aanvulling op dit denken. Doorgaande leerlijnen zijn letterlijk de dragers die de mobiliteit door het gebouw stimuleren en daarmee weer de basis leggen voor nieuw spel en nieuwe verbindingen. Op het platteland waar het bouwen van nieuwe scholen geen optie is, zoekt men het vooral in het vinden van opening en eenheid van de ruimten. Een vereiste is dat er één ingang is voor zowel school als opvang. Daarnaast is het adviseerbaar om meer ruimte voor gezamenlijke speel- en leerruimtes te reserveren, één personeels-ruimte voor het geïntegreerde team, een centrale aula voor gezamenlijke activiteiten en een zitruimte voor ouders zodat hun betrokkenheid bij de school vanzelf groter wordt. Zo’n gebouw reflecteert dat leerkrachten en pedagogisch medewerkers, onderwijs en opvang, nauw samenleven en -werken.

Natuurlijk is de beleving van het gebouw voor een baby anders dan voor een 4-jarige. Onderzoek wijst uit dat kinderen tot 3 jaar vooral behoefte hebben aan een veilige afgesloten plek. Vanaf 3 jaar kunnen kinderen beter aansluiting vinden bij oudere kinderen die op hun beurt hen ook kunnen helpen. De ruimte is van invloed op het leerproces; een ruimte met hoeken en ateliers waarin de leeftijdsgroepen 0 tot 3 en 3 tot 6 aparte ruimtes hebben met daarbinnen veel vrijheid, is daarvoor essentieel. Dit past ook bij het nieuwe leren waarbij het kind nu eens als individu leert, dan weer in een groep met meerdere leeftijdsgroepen en dan weer aan vrijetijdsbeleving doet met weer andere kinderen. Een kindcentrum met taken in al deze domeinen van opvang, vrije tijd en onderwijs biedt meer kansen voor een variabel te gebruiken gebouw.

V BEELD VAN DE PROVINCIE

Regio Noord

De gemeente Tynaarlo bevat momenteel nog geen IKC. Wel hebben recentelijk de kinderopvangorganisaties Trias en Skid de wens uitgesproken om in de toekomst samen te gaan. De gemeente Noordenveld voorspelt in haar onderwijsvisie richting 2035 een dekkend netwerk van IKC's. In Aa & Hunze/Gieten is in 2013 de harmonisatie peuterspeelzaalwerk en kinderopvang afgerond. In de gemeente zijn 23 basisscholen en drie organisaties van kinderopvang. Die zitten op verschillende locaties en voelen geen noodzaak tot samengaan, dus uiteindelijk is er in Gieten maar één IKC, De Marke, welke onderdeel uitmaakt van het CKC.

» De Marke (CKC): met een veertigtal leerlingen is het zaak dat het team zich flexibel kan bewegen tussen taken en ruimten in het IKC. Elke leerkracht heeft zich extra bekwaamd op specialistische taken zodat de doorgaande leerlijn en individuele kindbegeleiding optimaal blijft.

De gemeente Assen stelt in haar beleidskader onderwijs: "De gemeente Assen wil alle jonge Assenaren in staat stellen hun talenten optimaal te ontwikkelen. Binnen de Alles-in-1-scholen is dat mogelijk. Een doorlopende ontwikkelingslijn voor kinderen tussen 0 en 12 jaar, het voorkomen van segregatie in de opvang van jonge kinderen en kwalitatief goede begeleiding vanuit 1 pedagogische en educatieve visie zijn de uitgangspunten". Wat zien we verder?

- Een flink aantal scholen is zelf al begonnen met de IKC-uitwerking. De ASKA-locaties (kinderopvang) zijn al zoveel mogelijk geherhuisvest bij Plateau-scholen (openbaar) en het CKC (christelijk) heeft samenwerking gezocht met Pinokkio en SPA. Katholiek en gereformeerd onderwijs werken vooral samen met het landelijk Prokino.
- Binnen Plateau is een training "werken met vakmanschap in een IKC" gevolgd waarbij teams worden samengesteld van pedagogisch medewerkers, leerkrachten en onderwijsassistenten die van elkaar leren en zowel de noodzaak als de lol van samenwerking en kennisdeling gaan voelen. Dit levert al goede resultaten op, bijvoorbeeld

Tilly Tenwolde, oud KLOS-ser vertelt over het ervaringsgericht onderwijs: "Kijk goed naar het kind en wat het nodig heeft. Wie is het? Als het houdt van spelen met grote dingen, regel dan pallets en laat het een huis bouwen. Vervolgens kun je aankaarten dat een mooi behangetje niet zou misstaan. Ga samen met het kind op zoek naar een oplossing daarvoor. Zo leert het kind van grof naar fijn te werken zonder dat het zich gedwongen voelt. En het kind dat juist van priegelen houdt, laat je beginnen met het ontwerpen van een kleedje en begeleid je daarna verder naar het constructiespel."

in Assen-oost waar een HBO-er nu op de groep 0 tot 4 staat. Ook is er veel aandacht voor ervaringsgericht werken in de nieuwe IKC's.
- Hoewel in Assen de ontwikkeling nog niet volledig is doorlopen, is dit wel het moment is om creatieve ontwikkeling te laten landen in het beleid via de stuurgroep PO, omdat er nu nog ruimte is om het programmatisch in te bouwen (zie ook hoofdstuk IV).
- De bibliotheek Assen heeft een driejarig stappenplan opgesteld om te komen tot een breed voorschools en basisonderwijs programma. Hierin zit opgenomen het aanstellen van een extra voorleesconsulent naast een leescoördinator op het IKC, die samen met de leesconsulent van de bibliotheek een integraal leesplan opstellen. Ouders worden actief betrokken via programma's als Boekenstart en Voorleeskaravaan, met inzet van PA-BO-studenten die op huisbezoek gaan.

» **De Heksenketel (Plateau)**: De school richt zich op ervaringsgericht werken waarbij het kind vanuit betrokkenheid op de omgeving leert kijken, doen, maar ook fouten maken en zich opnieuw leert verbinden. Dit betekent dat prestaties worden losgelaten en dat de leerkracht steeds meer coachend optreedt. Dit vraagt om een manier van onderwijs geven die de talenten van elk kind ontdekt en versterkt, niet vanuit het idee van presteren maar vanuit een gevoel van welbevinden. Met een creatieve speelplaats en veel kunst en cultuur kun je deze aandacht nog meer versterken.

» **Jenaplan de Vuurvogel (Plateau)** richt zich al vanaf de peuterleeftijd op de 21st Century Skills en op extra aandacht voor spelend leren. Directeur Veenhuizen heeft vooral ruimte nodig om op maat in te kunnen springen op thema's of actualiteiten. Bij de reeds bestaande stamgroepen in het onderwijs wil zij ook de groep 0 tot 4 laten aansluiten. De stamgroepen werken thematisch en op de "Bruisende Woensdag" wordt er vrijer geleerd; dan zijn kunst en cultuur de verbindende vakken. Ook in dit IKC wordt nadruk gelegd op beleven, erop uitgaan en op betekenisvol leren: focus op wat je er praktisch mee kunt zodat het de intrinsieke motivering van kinderen raakt. De Vuurvogel houdt via het portfolio bij wat de kinderen leren, dus ook op gebied van kunst en cultuur, bijvoorbeeld welke vormen het maakt bij het tekenen en of het al kan huppelen op één been. De stamgroepleider stelt zich als coach en begeleider op en minder als leerkracht. In dit IKC zijn er weinig breuklijnen waardoor de omgeving rustig is en er ruimte voor verdieping blijft.

In de gemeente Midden-Drenthe is de ontwikkeling van de IKC's het verst gevorderd van Drenthe. Alle openbare scholen die vallen onder Kits Primair (openbaar) zijn inmiddels IKC en ook de meeste CKC-scholen (christelijk). Deze bovenschoolse motor is van belang om het IKC-gedachtegoed te implementeren, met ruimte per school voor de persoonlijke invulling van de directeur. Alle directeuren van het CKC hebben inmiddels de training voor IKC-directeur doorlopen. Wat je ziet is dat deze directeuren vrijer durven omgaan met de financiële en

"De kinderen van de peutergroep en de kdv-groep hebben eerst hun lijf wakker getrommeld. Daarna waren ze allemaal goed wakker en hebben we bewogen met onze voeten. 'Voetje voetje voetje waar ga je naar toe...' De juf had een koffer meegenomen van de zolder van oma. In de koffer zat een knuffelbeer en een auto. De beer ging met de auto weer naar oma toe en wij mochten ook mee. Dus de gordel om, de sleutel in het contact en starten maar. We gingen over een hobbelweg, een slingerweg, de berg op en de berg af. De peuters deden goed mee. Daarna ging de auto stuk en moesten we lopen, springen en op rolschaatsen. Volgende week gaan we verder op weg naar oma van beer. Wie weet gaan we met het vliegtuig, de luchtballen of een skippybal..."

CAO-beperkingen. Het vraagt kennis maar ook lef om de landelijke regels los te laten. Wat zien we verder?

- In alle CKC-scholen gaat de groep van 3½ jaar al een ochtend in de week bij groep 1 kijken. De link van de voorschool met de onderbouw is sterk en wordt gestimuleerd.
- Er wordt zoveel mogelijk vermeden om te toetsen tot de leeftijd van 6 jaar; die tijd wordt gebruikt voor extra taal- en spraakontwikkeling.
- Midden-Drenthe verleent alle scholen rechtstreeks middelen voor cultuureducatie. Er was in 2016 een klein potje over van 2000 euro. Het ICO is gevraagd om voor de peuters een programma te maken. Veertien scholen van zowel CKC als Kits Primair hebben 2 x een half uur peuterdans gedaan o.l.v. een professional die naar de klas kwam. Dit was een groot succes.
- VVE wordt herkend als drager voor een breed programma van creatieve ontwikkeling, omdat dit al een sterk georganiseerde methodiek is en het probleem van weinig middelen voor kunst en cultuur in de voorschool kan omzeilen.
- Binnen de kaders van het gebouw en de middelen wordt er ingezet op een uitdagende en plezierige leeromgeving. Dit betekent niet perse een bijzonder vormgegeven school. De bezochte IKC's zijn nog redelijk klassiek ingericht met lokalen en muren en hier en daar een open ruimte met vrije indeling. De hoeken, pleinen en gangen worden wel steeds meer ingezet voor vrij spel en groepsgewijze instructies.
- Ten aanzien van creatieve ontwikkeling wordt de afhankelijkheid van losse subsidiepotjes als negatief ervaren, omdat het aanvragen verhoudingsgewijs veel tijd vraagt en het met name niet bijdraagt aan een continue en structureel aanbod.
- Er is wel behoefte aan meer gedifferentieerd aanbod parallel aan het cultuurmenu van K&C, dat als te aanbodgestuurd wordt ervaren. Dans en drama worden specifiek genoemd, juist omdat deze disciplines doorgaans minder aan bod komen. Er wordt vooral gehecht aan het trainen van de leerkracht tegelijk met het aanbod aan de kinderen en zo

min mogelijk apart, omdat dit zowel scholingstijd als -budget kost.
- Überhaupt is het nadelig dat leerkrachten wel over scholingstijd en -budget beschikken (circa 80 uur plus € 500,- per persoon), maar dat de CAO voor de pedagogisch medewerker dit niet biedt. Gecombineerde scholing vraagt dus om inventiviteit om buiten de kaders van het CAO te treden.

Tot slot wordt opgemerkt dat de christelijke denominatie niet tot wezenlijk ander beleid en keuzen leidt in de aanpak van creatieve ontwikkeling en spelend leren.

» In de Schutkampen in Smilde (CKC) vindt kunst en cultuur plaats op de vrijdagmiddag. De leerkrachten hebben zich elk op een creatieve discipline gespecialiseerd en geven les aan alle groepen in blokken van drie weken met daartussen een wisselweek met ouderpresentaties. Ook wordt slim gebruik gemaakt van talenten in de buurt (bijvoorbeeld lokale muziekschool en fanfare). Het dorp en de lokale omgeving zijn van groot belang voor het slagen van de IKC-gedachte en de lijntjes zijn kort.

» De Eshorst (CKC) wil met vier leeftijdsklusters gaan werken: 0-2, 3-4, 5-6 en 7-8 , geschikte eenheden waar de cultuurdisciplines goed op kunnen aansluiten. De Eshorst beseft dat de onderwijsassistent schakel wordt tussen die clusters, maar ook tussen cognitief/creatief en tussen binnen-/buitenschools. Met behulp van het naschoolse aanbod krijgt het schoolgebouw een verbrede functie. De Eshorst zet binnenschools in op muzieklesssen en zet de naschoolse activiteiten in voor extra inzet van kunstenaars in de klas of aanbieders/bedrijven in de buurt.

» Kits Primair (openbaar) stelt de soft skills centraal naast de verplichte CITO-basisvaardigheden. Onze maatschappij vraagt om flexibele en creatieve mensen, dus de kinderen van nu dienen die creatieve vaardigheden te leren. Lifestyle is een talentontwikkelingsprogramma waarin kinderen worden aangemoedigd om hun talenten en soft skills te ontplooien tot een persoonlijk profiel. Dit profiel kan hun op allerlei momenten helpen bij het zoeken naar wat het beste bij hen past in het onderwijs. Er wordt dus meer ingezet op de talentvakken en op de integratie met cognitieve vakken, naar thema uitgewerkt maar niet volgens voorgeschreven concepten.

Regio Zuidoost

Coevorden noemt in haar collegeprogramma dat de daling van het aantal leerlingen zorgelijk is, met name voor de kernen. Het college ziet kansen in het verkennen van de mogelijkheden van integrale kindcentra mede om de onderwijshuisvestingsproblematiek op te vangen. Door een integrale aanpak ziet het gemeentebestuur ook mogelijkheden om een groter bereik van voorschoolse educatie te behalen (2014-2018), een secundair doel dus bij het IKC. Zo is er in Aelder Meent inmiddels een IKC opgericht maar binnen de stad nog niet. In de gemeente

speelt nog het debat Brede School versus IKC, waarbij de laatste de ‘vierdimensionale’ variant wordt genoemd. Buiten het delen van praktische zaken en een gebouw wordt herkend dat het IKC de integrale benadering van het kind meer centraal zet dan de Brede School. Mogelijke toekomstige dragers van het IKC-gedachtegoed zijn de twee grote onderwijskoepels voor christelijk en openbaar onderwijs.

Borger-Odoorn zet in op de instandhouding van de basisscholen en start in de periode 2016-2019 een onderzoek naar integrale VVE-locaties en kindcentra. Wel wordt nu al werk gemaakt van meer talentgericht uitdagend onderwijs, doorgaande ontwikkellijnen en samenwerking met voorscholen.

De gemeente Emmen staat aan de vooravond van een nieuw pedagogisch beleidsplan. Ter voorkoming van onderwijsachterstanden bij het begin van het basisonderwijs is het platform OKCE opgericht (Ontwikkeling Kindcentra Emmen) voor peuterspeelzalen, kinderopvang en de groepen 1 en 2 van het basisonderwijs. Ten aanzien van de daadwerkelijke IKC-ontwikkeling draaien inmiddels vier proeftuinen, ingezet door een aantal schoolbesturen. De focus van de proeftuinen ligt op doorgaande leerlijnen, de voorbereiding van het jonge kind op het cognitief leren en het smeden van een team van leerkrachten met pedagogisch medewerkers. Met name wordt ingezet op het ontwikkelen van meer observatiekracht bij leerkrachten

en daarom wordt de pedagogisch medewerker op dit vlak meer positie gegeven. Creativiteit behoort in deze optiek met name tot de sociaal-emotionele ontwikkeling, het domein waar via het spel het kind zich kan ontwikkelen. Er zijn 11 scholen die zichzelf inmiddels kindcentrum noemen en zoeken naar meer integraliteit en (mogelijk) een gezamenlijke huisvesting met één visie en één aansturing.
IKC de Bascule (openbaar) uit Nieuw-Amsterdam zou graag de middelen voor naschools aanbod op cultuur inzetten voor een binnenschoolse aanpak en de icc-er ook voor groep van 0 tot 4 inzetten. De creatieve vorming is geïntegreerd in het totale programma van de dag en neemt een belangrijke plek in. In de ochtend wordt gewerkt aan reguliere vaardigheden maar de middag staat open voor een thematische en vakoverstijgende aanpak die ruimte biedt voor spel en creativiteit. Er wordt per jaar gewerkt met twee grote thema's waar film, kunst, geschiedenis, wereldoriëntatie, natuur, milieu, cultuur en techniek integraal worden ingezet. De middagen richten zich op de sociaal-emotionele ontwikkeling en het aanleren van de nieuwe 21-eeuwse vaardigheden. Het is wel jammer dat de pedagogisch medewerker onder schooltijd vaak niet kan aansluiten bij deze thematische middagprogramma's waar juist veel

winst te behalen is voor de opvang. Bij de thema's wordt kunst en cultuur als een heel bruikbaar instrument ervaren waar niet bij gemonitord hoeft te worden en waar plezier ook mag. Het geeft bruikbare aanleidingen om mee te oefenen, te leren samenwerken en vertrouwen te ontwikkelen. Wat nog wel gemist wordt is voldoende financiële ruimte om vanuit cultuur vaker dan eens per jaar een theaterbezoek, BIK of schrijver in de klas te organiseren. De intrinsieke waarde van cultuur wordt zeker gewenst maar is nu minimaal.

Regio Zuidwest

De gemeente Westerveld beschikt momenteel over slechts één IKC binnen de Stichting Talent (openbaar) waar de overgang wordt gemaakt van klassikaal leren naar ontdekkend leren, afgestemd op het tempo van het individuele kind. Er zijn veel kleine scholen waardoor gekozen moet worden voor flexibele schoolteams.
In de Wolden zijn meer kansen voor een IKC, juist omdat de buitendorpen leeg lopen. De gemeente heeft vergevorderde plannen om bestaande brede scholen te laten doorontwikkelen tot de realisatie van vijf IKC's via Stichting Wolderwijs. De kinderopvangorganisatie betrekt hierbij ook de buurtnetwerken en het CJG. Ook de buurtsportcoaches en reeds actieve cultuurcoaches zijn ambassadeurs die voor de aansluiting van de brede culturele omgeving en het onderwijs zorgen.
In Meppel wordt nog steeds ingezet op de Brede Schoolontwikkeling, met hier en daar ruimte voor een IKC-aanpak. Er is aandacht voor doorgaande leerlijnen tussen voor- en vroegschoolse ontwikkeling en de BSO biedt voor alle kinderen buitenschoolse culturele activiteiten aan, zoals muziek en zang. Deze activiteiten beginnen al onder schooltijd en worden aangeboden door Scala Centrum voor de Kunsten, dus zowel binnen- als buitenschools. Op deze manier verzorgt het IKC een doorgaande lijn op cultureel gebied. In Meppel is de maatschappelijke situatie beter dan in de andere Zuidwest-gemeenten; er is meer welstand en de gemiddelde inwoner is hoger opgeleid waardoor er financieel en qua interesse meer draagvlak is om extra te investeren in creatieve ontwikkeling. Hier wordt de Muziekimpuls bijvoorbeeld al vanaf 2½ jaar ingezet in de scholen en IKC's en de trainingen die er voor docenten zijn lopen inclusief die voor het Jonge Kind worden centraal via Scala aangeboden, met daarbij bijvoorbeeld Muziek op Schoot.
In dit rapport ligt verder de focus op Hoogeveen. De gemeente geeft aan dat het niet bezig is met een IKC-ontwikkeling. De inhoud is belangrijker dan de vorm of de huisvesting en daarom wordt expliciet voor een inhoudelijke doorgaande ontwikkelingslijn gekozen. De gemeente heeft opdracht gegeven tot een aanpak waarbij voor- en vroegschool worden gestimuleerd om op de onderwerpen kindvolgsysteem, uitwisseling en overdracht, inhoudelijke doorgaande lijn en ouderbetrokkenheid nadere samenwerking te zoeken, met als doel een afgestemde pedagogisch didactische aanpak en een betere startpositie in groep 3.

In Hoogeveen is de Stichting Peuterspeelzaalwerk Hoogeveen SPSH een grote partij, ze bereikt 70% van de kinderen. Alle scholen werken samen met de peuterspeelzaal aan de doorgaande lijn, overdracht en inhoudelijke afstemming en hebben daar een driejarig traject voor afgesproken. Prichoh (christelijk), Bijeen (openbaar) en SPSH ondertekenden een convenant onder de titel “Samen op weg naar een doorgaande lijn in Hoogeveen”, met als doel de transities voor (jonge) kinderen te verbeteren.

» De onderwijsinstellingen zetten wel in op deskundigheidsbevordering maar maken ook nog gebruik van de CITO-toets en -volgsysteem, iets waar bijvoorbeeld SPSH minder in gelooft. Marjan Kleve van het SPSH: “Vanuit de peuteropvang zien we geen meerwaarde in schooltje spelen voor de groep van 2 tot 4 jaar.” Het geeft namelijk risico op verschoolsing en verschraling en daarom beschouwt zij kinderen minder als klanten voor het onderwijs maar als kinderen die ruimte nodig hebben voor spelenderwijs leren en gewoon peuter zijn. Er worden dus geen SLO-doelen gevolgd, behalve dan die van VVE. Wel is er veel aandacht voor een zachte landing van de peuter in het kleuteronderwijs in groep 1, waar de groepen ineens veel groter zijn. Daarom vindt er 1x per jaar een bijeenkomst plaats “van peuter naar kleuter”. Vanwege de taalachterstanden in Hoogeveen is een VVE programma als Uk & Puk een belangrijke drager binnen de peuteropvang en wordt deze ook ingezet voor de creatieve ontwikkeling en het vrije spel. Kleve meldt dat ze de ouders leert om minder te hechten aan het “verplichte werkje” en anders naar de creatieve ontwikkeling van hun kind te kijken. Tot slot zou het SPSH graag inzetten op het oprichten van een expertisecentrum Jonge Kind zodat expertise in Drenthe beter gedeeld kan worden over de denominaties heen. Mogelijk ligt hier een aansluiting voor CMK. Hoewel Hoogeveen een 100% dekking CMK heeft wordt er in haar optiek op structurele basis toch te weinig ondernomen voor het creativiteitsonderwijs; het meeste aanbod blijft in workshopvorm.

Cultuurrijk of Cultuurarm

De aanname is dat plaatsen met een rijk cultureel aanbod een beter en gevarieerder cultuuraanbod in de scholen zouden hebben. Dit wordt door zowel de stedelijke als de plattelandsscholen ontkend. Je kunt met kleine kinderen nauwelijks slepen, dus een hoger kwalitatief aanbod als bijvoorbeeld theater- of museumbezoek is niet haalbaar noch van meerwaarde voor de doelgroep. Een veilige omgeving met een molen of monument waar een toegankelijk en aansprekend programma omheen wordt geplaatst met dans, beweging, zingen of een verhaaltje is voldoende voor het versterken van de creatieve vaardigheden van hele jonge kinderen. Enkele directeuren beweren zelfs dat in de leegloop van schoolgebouwen op het platteland meer kansen liggen om die lege lokalen specifiek voor bewegen, voor spel of als atelier voor creatieve ontwikkeling in te zetten. Lege ruimte betekent flexibele ruimte en dit kan uiteindelijk meer bijdragen aan het ontwikkelen van een nieuw creatief programma binnen het kindcentrum dan een programma van een hoger kunstniveau.

VI AANBEVELINGEN

In het literatuuronderzoek en de diverse interviews zijn diverse aandachtspunten gepasseerd en zijn aanvullende adviezen en tips gegeven. Dit hoofdstuk geeft een thematisch overzicht van deze aanbevelingen.

Beleid

- Gezien het versnipperde veld in Drenthe zal een grootschalige IKC-ontwikkeling zeker nog vijf jaar gaan duren. Toch is dit wel het juiste moment, voordat beleid en programma's vaststaan, om aandacht te vragen voor creatieve ontwikkeling in het curriculum van de voorscholen en als doorgaande leerlijn naar het basisonderwijs.
- Start met het positioneren van nieuw beleid op creatieve ontwikkeling via pilots en laat per gemeente een pilotschool aanwijzen. Maak extra middelen en tijd vrij voor de pilotschool, zodat elke gemeente hieruit extra informatie voor haar beleid kan putten. Laat een visiekader ontwerpen en geef in ieder geval uitvoering aan de deskundigheidsbevordering van het combinatieteam van medewerkers. Besteed aandacht aan de inrichting (locaties en materialen) van de school en geef de icc-er een bepalende rol voor het beleid. Binnen dat kader is het zaak om juist op structurele ontwikkelingen in te zetten en niet alleen op aanbod in workshopvorm.
- In de regio vindt een Directieoverleg Kinderwerk plaats met medewerking van Drenthecollege en Alfacollege, Stenden en Hanze. Dit platform leent zich goed voor de diverse vraagstukken die in dit rapport aangestipt worden.
- Gezien de aanwezigheid van zoveel opleiding en kennisinstituten in het noorden kan de oprichting van een Expertisecentrum Jonge Kind ook meerwaarde opleveren.
- Ook is het portefeuillehoudersoverleg Onderwijs & Cultuur van de VDG de aangewezen plek om de IKC-ontwikkelingen in de provincie te agenderen, zodat gemeenten ervaringen met elkaar kunnen delen.
- Ga met de gemeenten in gesprek, via bijvoorbeeld de VDG en verzoek hen de middelen voor naschoolse activiteiten vrij te laten zodat het kindcentrum daarmee vorm kan geven aan de binnen- en buitenschoolse doorontwikkeling naar een instelling van

Stafmedewerker kinderopvang Gea Rutger vertelt over haar moeite om haar collega's en directie te bereiken. Ze vertelt dat ze vaker tijdens vergaderingen aan iedere deelnemer een appel, mesje, bordje en servet uitdeelt en de mensen vraagt om alle zintuigen te beschrijven die in de leerervaring zitten. Er volgt een rijk taalgebruik (nat, stevig, fris, dorst, groen, knapperend, zuur, ...). Daarna tekent ze appel op een vel en vraagt welke woorden van zojuist NIET meer worden ervaren... allemaal dus! Met andere woorden: de zintuigen geven heel veel door waar alleen een afbeelding dat niet doet. Zij vervolgt: "Dit zintuigelijk ontwikkelen is alles waar het om gaat bij 0 tot 4. Dat is de fase waarin ervaringen paadjes creëren in de hersenen als landweggetjes. Met een ervaringsmandje met vijf voorwerpen per week worden die paadjes vermenigvuldigd met name in de gevoelige periode vóór de zindelijkheid. Hier ligt de basis van creatieve ontwikkeling van het kind. Ook washandjes met knisperend bakpapier, macaroni of rinkelgoed prikkelen de zintuigen en de hersengroei."

7 tot 7 en de doorgaande leerlijn ook daadwerkelijk realiseerbaar is.
- Probeer bij gemeenten ruimte te claimen om via het subsidiestelstel of het kwaliteitskader het programma creatief ontwikkelen expliciet een plek te geven. Start met een presentatie op VDG-niveau en neem alle gemeenten mee. Vervolgens kan per gemeente in elke stuurgroep PO het beleid verder worden uitgewerkt.
- Betrek de combinatiefunctionaris/cultuurcoach direct bij de IKC en laat deze meedenken over het samenwerken en integreren van creatief ontwikkelen.
- Peil de provincie op betrokkenheid. Ook al is dit een regelvrij onderwerp is en zit de provincie in een vrije rol, toch voelt ze wel degelijk een intrinsieke betrokkenheid bij het succes van het onderwijs voor de opgroeiende jeugd. Ze is een belangrijke financiële partner voor CMK en daarmee belanghebbende in kwaliteit, doorgaande leerlijnen en borging van cultuureducatie.

Middelen

- Geef scholen vrijheid van budgetbepaling, zeker bij gestapelde subsidies (prestatiebox, CMK, budgetten voor naschoolse activiteiten etc.).
- Ontzorg de school van teveel afhankelijkheid van subsidies en potjes en vraag om een aanbod dat kan beklijven en geborgd kan worden, zonder dat daarvoor jaarlijks nieuwe subsidie nodig is.
- Check bij gemeenten hoe de combinatieregeling nu wordt vormgegeven en of daar nog ruimte zit om deze te integreren met het IKC-beleid voor 0 tot 4 jaar.
- Check bij de provincie op extra financiële ruimte voor de doelgroep 0 tot 4 jaar vanuit CMK.

Curriculum onderwijs t.a.v. creatieve ontwikkeling

- Werk een jaar lang met één aanbieder op één discipline zodat een creatief partnerschap ontstaat en een verdieping en vertrouwdheid met de discipline kan groeien bij het kind.
- Verwerk het bewegend leren in de klas met drama/dans op een bekend thema (bijvoorbeeld vakantie).
- Zet muziek in bij een drager voor bewegend leren en is goed inzetbaar bij het aanleren van cognitieve vaardigheden (rekenen, talen, etc.). Stimuleer IKC's om dit uit te proberen. Er liggen kansen met de Impulsregeling muziek en cursussen Muziek op Schoot.
- Positioneer dans en drama vooral buitenschools; er is minder vraag naar en het vereist om voldoende fysieke ruimte in het gebouw.
- Ontwikkel een programma met ook een digitale drager; dit staat kinderen toe hun eigen tempo te volgen omdat het op elk moment overdraagbaar is. Het werkt leeftijd-doorbrekend en maakt het programma voor elk kind bereikbaar.
- Probeer creatief ontwikkelen zo te formuleren dat het als instrument van de IKC-ontwik-

keling zijn functie krijgt, niet alleen als doel op zich, maar als drager van de doorlopende ontwikkelingslijn.
- Ondersteun de icc-er bij het opstellen van een samenhangend beleidsplan voor creativiteitsontwikkeling voor het gehele IKC.
- Maak scholen/IKC's bewust dat creatieve ontwikkeling voor de allerkleinsten een nieuwe kans geeft om zich als organisatie te profileren. Juist omdat er geen rijksvoorschriften zijn is er veel vrijheid voor de invulling van het programma.
- Zorg dat het nieuwe aanbod meteen een voorzet doet voor opname van creatieve expressie binnen het kindvolgsysteem.
- Ontwikkel een combinatieprogramma creatieve ontwikkeling voor 2½ tot 4 jaar en van 4 tot 6 jaar, gericht op het uitrusten van het kind op de transitie naar het cognitief leren. Sluit aan bij wat het kind aankan en zorg via thema's dat het programma ook aansluit bij de onderbouw tot 6 jaar, zodat het kind een zachte landing kan maken.
- Zorg voor mooie voorbeelden en verhalen en maak daar een inspiratieboekje van.
- Organiseer inspiratiebijeenkomsten met niet alleen een informatief deel maar ook een actief deel zodat de leidsters al doende leren en niet via een aparte training.
- Zorg voor expertise over het voorschoolse leren en methodieken bij Compenta en de adviseurs van de kunstencentra en deel deze kennis, via scholingsbijeenkomsten met medewerking van deskundigen als Jeska Asman, Irma Smegen en het lectoraat Early Childhood.
- Maak onderscheid tussen leerlijn en ontwikkelingslijn. Begin zo vroeg mogelijk zodat het kind nog heel eigen is en de eigen creativiteit en talenten nog ongehinderd zijn. Zet niet in op leerdoelen maar op ontwikkelingsdoelen.

Personeel

- Begin bij de directeur en zoek daar commitment. Hij/zij is degene die creatief met scholingsbudgetten en -tijd om moet gaan, die ruimte wil en moet creëren voor pedagogisch medewerkers om mee te draaien in de nieuwe scholing.
- Zorg voor een goed geïntegreerd cultuurplan aansluitend op de integrale visie van het IKC, waarbij de icc-er in de positie komt van bruggenbouwer tussen team en directie.
- Voor kleine scholen met weinig tijd of middelen is een goed geschoolde icc-er die zelf kunstvakonderwijs kan geven de beste investering. Deze zal i.s.m. de pedagogisch medewerkers het beleid op het voorschoolse deel moeten invullen.
- Gebruik de observatiekracht van de pedagogisch medewerker en laat onderwijsleerkrachten hiervan leren, te beginnen bij de VVE-groepen.
- Zet de onderwijsassistent op positie als belangrijke schakel tussen 0 tot 4 en de onderbouw vanaf 4 jaar. Juist omdat deze zich meer met onderwijs en minder met verzorging bezighoudt kan deze inhoud en regie van het programma mee helpen vormgeven.

Opleiding, bijscholing & onderzoek

- Breng de opleidingswereld in kaart in en om Drenthe. De belangrijkste spelers zijn Hanze, NHL-Stenden, Windesheim, Artez, Drenthecollege en Alfacollege. Breng in kaart welke bijdrage zij leveren aan het opleiden van pedagogisch medewerkers, onderwijsassistenten en leerkrachten als het gaat om creatieve vakken en 21st Century Skills. Maak daarbij gebruik van de kennis van oud KIOS-sers om de kracht van het programma te toetsen.
- Stel als vervolgstap een team van deskundigen op gebied van het jonge kind en creatieve ontwikkeling samen van sterke organisaties, zoals ASKA, het lectoraat Early Childhood, SPSH, een creatieve aanbieder en een penvoerder. Deze krijgen de opdracht om het curriculum van de opleidingen te onderzoeken en om met een integraal advies te komen voor versterking van het onderdeel creatieve vorming.
- Breng de mooie voorbeelden en werkwijzen van het creatieve aanbod voor het jonge kind van 0 tot 4 in de gehele provincie in kaart, bundel dit en ga hierover het gesprek aan met de opleidingen maar ook met het onderwijs zelf. IKC's hebben namelijk nog onvoldoende beeld wat extra input op creatieve ontwikkeling praktisch kan opleveren. Laat de adviseurs van de kunstencentra ook de verbinders zijn tussen PO en ROC's, PABO's en kunstvakopleidingen.
- Vraag Drenthecollege en Alfacollege een project te starten op IKC's die al een geschikt (cultuur)profiel hebben en laat hun studenten nieuwe ervaringen opdoen. Aansluiting van een van de lectoraten in Noord-Nederland kan wellicht leiden tot samenstelling van een nieuwe leermodule.
- Maak gebruik van de uitgangspunten van het vernieuwingsonderwijs. Bijvoorbeeld Dalton zet in op 21st Century Skills en zoekt van daaruit naar aansluiting met creatieve ontwikkeling. Kunst en cultuur kan instrumenteel zijn om de daltonwaarden over te brengen.

- Wees ervan bewust dat bij veel IKC's er voor de pedagogisch medewerkers nog weinig tot geen scholingsmiddelen beschikbaar zijn buiten de VVE-training, de BHV, het werken met een volgsysteem en het behalen van bijvoorbeeld een Dalton-certificaat. Dus een integraal aanbod tegelijk met bijvoorbeeld scholing op adaptief of daltononderwijs werkt beter.
- Bij lessen aan jonge kinderen in een kunstdiscipline neem de pedagogisch medewerker dan nadrukkelijk mee via een vorm van toevallige deskundigheidsbevordering.
- Drama, dans en erfgoed zijn voor pedagogisch medewerkers minder vertrouwd. Laat binnen een grotere schoolkoepel pilots draaien op deze disciplines in de voorloperscholen en regel borging op de andere scholen via het bovenschoolse bestuur.
- Als er toch een integraal aanbod mogelijk is, zet dan met een aantal scholen in op aanbod dat in één keer het hele team bereikt; anders vraagt dit teveel van het kleine aantal begeleiders binnen het kleine team, die toch al met dubbele taken of groepen werken.
- Laat een onderzoeksmethodiek met videoregistratie toe in de klas, zoals Curious Minds van de Hanze Hogeschool. Dit richt zich op beeldend onderwijs en muziekonderwijs en wil in beeld brengen welke talentstimulerende interacties tussen leerling, leerkracht en leertaak mogelijk zijn. Wat is er nodig om talentvol gedrag te stimuleren, welke leerkracht-strategieën zijn er en hoe kun je talent-ontlokkende lessen vormgeven?
- Zorg dat leerkrachten en leidsters deel kunnen nemen aan het congres "Spelend Leren of Leren Spelen" (Bijlage IV) of vergelijkbare studiedagen (zie ook PABO Zwolle, iPABO Amsterdam etc.).

Fysieke omgeving

- Breng per IKC de omgeving letterlijk in kaart: hoe ziet die er ruimtelijk uit, wat moet veiliger, waar kun je spelaanleiding toevoegen (bijvoorbeeld boompjes planten voor een "ontdekkings- of avonturenzone"). Zorg dat er voor het jonge kind meer beschikbaar is dan een betonnen plein, creëer veilige hoeken met andere materialen. Gebruik arme materialen maar creëer een rijke omgeving die de nieuwsgierigheid prikkelt zowel binnen als buiten. Deze lenen zich voor het uitbreiden van spelmogelijkheden zoals fantasiespel, onderzoek en constructie. Gebruik de couleur locale en de verhalen van het dorp.
- Richt een peuterspeelzaal in als creatieve speelplek binnen het gebouw voor een groepsgerichte aanpak. En geef hoeken en gangen een thema of plek voor diverse instructies op individueel kindniveau.
- Klaslokalen moeten uitgerust worden met "activity centers", met blokken, verkleedkleren, verf- en tekenmateriaal, prentenboeken, zand, water, etc.
- Voor baby's is het goed om ze op de grond te leggen en hun spieren en bewegingen te laten ontdekken en oefenen, de ruimte te verkennen en zintuigelijke ervaringen op te doen.
- Hoeken en gangen zijn bij uitstek geschikt voor vrij spel, voor informeel leren.

VVE & overige aanknopingspunten

- Sluit aan bij taalonderwijs en/of VVE-aanbod voor kindcentra. Bij VVE moeten meerdere domeinen worden gevolgd en gescoord. Daar zou creatieve ontwikkeling prima bij kunnen aansluiten. Juist de moeilijk bereikbare pedagogisch medewerkers en onderwijsassistenten zijn verplicht om op VVE in te zetten (Piramide, Kaleidoscoop, Uk & Puk, Speeljewijs), dus dit is een mooi startpunt.
- Laat de gekozen aanpak voor de jonge kinderen aansluiten bij de onderbouw of bij week- of jaarthema's zodat door de school heen verbindingen tot stand kunnen komen.
- Stem af met de bibliotheek en haak aan op hun programma's met ouderbetrokkenheid, voorleestassen waarbij oudere leerlingen jonge kinderen voorlezen, etc.
- Wellicht kan via Compenta een training voorleescoördinator worden aangeboden. Deze kan in navolging van de IKC-gedachte een stimulans en verbinder zijn voor een omgeving waar kinderen door elkaar heen onderwijs volgen elk op hun eigen niveau.

Uk & Puk is een VVE-methode met poppen die zich in eerste instantie richt op een preventieve aanpak van ontwikkelingsachterstanden door het bieden van een rijke leeromgeving voor kinderen van 0 tot 4. Maak handig gebruik van dezelfde poppen voor het prikkelen van de nieuwsgierigheid. Bijvoorbeeld Puk de Onderzoeker doet het kiekeboe-spel, laat de kinderen brillen maken en laat ze de wereld door een "roze bril" leren kijken. Puk de Kunstenaar leert de kinderen met een tas vol voorbeeldmaterialen en een boekje met activiteiten wat ze allemaal kunnen maken in de wereld om hen heen (Rutger/ASKA). Uk &Puk is daarmee een potentiele drager voor de creatieve ontwikkeling van het jonge kind. Het biedt mogelijkheden voor betere taalvaardigheden maar ook voor motorische en zintuigelijke vaardigheden. Het spel is het middel waarlangs ze van elkaar leren en zich spiegelen. Kinderen die hun spelvaardigheid goed ontwikkelen gebruiken ook meer taal en ontwikkelen hun creativiteit. Het is mooi als deze methode binnen het kindcentrum centraal staat en als doorgaande leerlijn wordt gecontinueerd tot in de basisschool (groep 3).

Nog wat speltips

- Prikkel de zintuigen met scheerschuim: spuit de schuim op de tafel en laat kinderen het schuim in kleine groepjes ontdekken, voelen. Stel ondertussen vragen en geef bevestiging: "voel je dat?" en "lekker zacht, hè?" Doe zelf ook mee. Breng de kinderen op nieuwe ideeën door bijvoorbeeld in het schuim te prikken, te tekenen, kleur toe te voegen of figuurtjes te maken.
- Doen-alsof spel: Geld verdienen in de winkelhoek. Laat kinderen geld maken van papier en potloden of klei. Maak hen bewust dat je in de winkel altijd met geld betaalt en laat ze dit gebruiken.
- Met poppen kan over elk thema een demonstratiespel worden gespeeld. Kinderen zijn daarin actief betrokken en minder snel afgeleid, waar-

door thema's en nieuwe woorden beter aankomen. De poppen haken in op de behoefte om de wereld te ontdekken. Ze spelen met de ene pop in een koekjesfabriek, ontwikkelen een draagconstructie om een andere pop omhoog te hijsen en bouwen samen met een heel geleerde pop een auto om heel snel te kunnen rijden. Het gaat om de combinatie van fantasie en ontwerpend leren dat direct tot de verbeelding spreekt.

- Lezen, schrijven en rekenen zijn een logisch gevolg van de spelervaringen van peuters en kleuters. Wanneer zij met blokken spelen zijn ze aan het tellen, sorteren, op volgorde leggen, voorspellen en evalueren. Wiskunde bouwt op deze basis voort. Ontdekkingen doen in de natuur of bij het springen over boomstammen, vormen de basis voor natuurkunde.
- De peuterspelzaal en de peutergym vormen mooie aanleidingen voor drama, dans en vrij spel.
- Praten, rijmen, zingen en vertellen vormen de basis voor lezen en schrijven; bij hele jonge kinderen verloopt dit via een proces van herkennen en imiteren.
- Aanvullende informatie over wat jonge kinderen aan niveau hebben in teken- en schrijfoefeningen is te vinden op de website http://www.thuisinonderwijs.nl/leren-schrijven-begint-met-een-goede-potloodgreep.
- Beeldend: de mooiste creatieve materialen zijn losse en onbelangrijke materialen, zoals de onderkant van een fles als stempelvorm, plastic zakjes gevuld met verf als doek/papier. Laat het scherm en de (school) TV zoveel mogelijk achterwege. Maak zo min mogelijk gebruik van kleurplaat of het vaste werkje tenzij als veilig startpunt van de ontwikkeling. Vermijd het gebruik van gum of goed of fout.

Bijlage I GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Aalfs, H. *Kinderopvang, peuterspeelzaalwerk en basisonderwijs in Assen: Hand in Hand naar een IKC.* SINNcollectief. Assen: april 2015.
- Berkhout, L. "Psychosociale Ontwikkeling jonge kinderen gebaat bij meer ruimte voor vrij spel." UMCG. Groningen: 28 juni 2012.
- Bontje, D. en A Elenbaas van Ommen. "De pedagogische insteek van een IKC. Rondetafelgesprek met Elly Singer en Jeannette Doornenbal." HJK. April 2014, p. 6-9.
- Croon, K. de, Ploeg-Feenstra, M. van der en Poort, I. *Puk & Ko.* Zwijsen. Tilburg: 4e druk.
- Doesschate, S. ten en M. van der Pol. *Een IKC dat staat als een huis. Hoe bouw je een duurzaam en integraal kindcentrum?* Utrecht: APS. 2013.
- Doornenbal, J. *Opgroeien doe je maar één keer. Pedagogisch Ontwerp voor Kindcentra.* Groningen: *Andere Tijden*. 2012.
- Doornenbal, J. *Plek voor ieder Kind*. Den Haag: PACT/ Kinderopvangfonds. 2017.
- Doornenbal J. Duin. A en G. Meyknecht. *Samen aan de Slag*. Den Haag: PACT/Kinderopvangfonds. 2017.
- Gardner, H. *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences.* New York: *Basic Books*. 1983.
- Gemeente Assen. *Beleidskader Alles-in-1-scholen in Assen, waaronder de Harmonisatie van de Voorschoolse Voorzieningen*. Assen: mei 2015.
- Gemeente Hoogeveen. *VVE en de Wet OKE in Hoogeveen. Toe naar professionele voorschoolse voorzieningen met een goed aanbod voor elk kind*. Hoogeveen: 2011.
- Goorhuis-Brouwer, S. "Leerprestaties in de kinderopvang: waanzin!" *Friesch dagblad*, 2 januari 2016, p. 16.
- Grupstra, J. *Schoolgids OBS De Bascule.* Emmen: OOE. 2016.
- Haakma, I. *Curious Minds Kunsteducatie*. Flyer. Groningen: Hanze Hogeschool. 2017.
- HCO. "Spiegel het spelgedrag van jonge kinderen." *HCO nieuws.* Nummer 41, 2016.
- HCO. "Poppenspel met peuters." *HCO nieuws.* Nummer 45, 2016.
- HCO. "Leren met speelplezier." *HCO nieuws.* Nummer 46, 2016.
- HCO. "Bouwen met speelplezier." *HCO nieuws.* Nummer 49, 2016.
- HCO. "Spel is de manier waarop de natuur leren bedoeld heeft. Mark Mieras aan het woord over jonge kinderen en de ontwikkeling van hun hersenen." *Oog voor Peuters en kleuters*. E-nieuws HCO.
- Inspectie van het Onderwijs. *PEIL. Kunstzinnige Oriëntatie 2015-2016.* Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. 2017.
- Kerpel, A. "Peuters begeleiden bij spel is goed voor hun leervermogen." *WIJ-leren. Kennisplatform voor het Onderwijs.* 1 juni 2016.
- Kindercrèche. *Pedagogische visie voor kinderen van 0 tot 4 jaar.* Tilburg: Kindercrèche. 2014.
- Kindcentra 2020. *Cruciaal voor Kindcentra.* http://kindcentra2020.nl/project/10-cruciale-punten.
- Kindcentra 2020. *Ontwikkel de toekomst*. http://kindcentra2020.nl.
- Kuiten, J. *Ontwikkeling van 21e vaardigheden in integrale kindcentra (IKC). Onderzoek in opdracht van het Samenwerkingsverband KO-ROC Gelderland en Overijssel.* Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam. 2015.
- Meeuwig, M., Schepers, W en T. Van der Werf. *Sporen van Reggio. Een Introductie in de Sporen-Pedagogiek*. Amsterdam: Trude van Waarden. 2013.
- Oenema-Mostert, I. *De opdracht voor het onderwijs aan jonge kinderen. Een dynamische visie op ontwikkeling*. Leeuwarden: Stenden Hogeschool. 2012.

- Oenema-Mostert, I., Goorhuis-Brouwer, S., Van Boekel-Van der Mei, R. en A. Oosterhoff. *Het jonge kind op school. Uitdagingen voor onderzoek en praktijk.* Leeuwarden: Stenden Hogeschool. 2016.
- Ouders & Onderwijs. *Stemwijsouders*. http://voorwerkendeouders.nl.
- Peeneman. G. *Op weg naar Kindcentrum De Marke*. Gieten: De Marke. 2015.
- Siebering, K. *Stappenplan ABOS 0-12. Structurele Samenwerking Alles-in-1-scholen en Bibliotheek Assen*. Assen: juni 2016.
- Taskforce Samenwerking onderwijs en kinderopvang. *Tijd om door te pakken in de samenwerking tussen onderwijs en kinderopvang*. Den Haag: Rijksoverheid. 2017.
- Servicebureau Kinderopvang. *Pedagogische Visie 0-4 jaar*. Tilburg: Servicebureau Kinderopvang. 2014
- Smegen, I en Vente, M. *Speel je mee in Li La Land ? Onderzoeken en ontwerpen met jonge kinderen*. Nieuwolda: Leuker.nu. 2015.
- Verheugt. M. *Lerend Spelen. Een vooronderzoek naar creatieve speelplaatsen.* Assen: ICO Kunstencentrum. 2017.
- Wervers, E. en M. Van Miert. Je ziet hun zelfbewust zijn groeien! Inventarisatie kunst en cultuur in brede school en IKC. Utrecht: LKCA. 2015.
- Yalcin, M. “Progressive Development of Creative Design Skills from Kindergarten Education.” *FORMakademisk.* Vol. 8, Nr. 1, p. 1-11. Ankara: TOBB University of Economics and Technology. 2015.

Bijlage II GEINTERVIEWDEN

Jeska Aasman	Adviseur onderwijs, De Kunstbeweging, Emmen
Dorolies Bargeman	Adviseur Cedin, Groningen
Josien van Beek	Adviseur Onderwijs, ICO-Kunstencentrum, Assen
Henny van den Berg	Clusterdirecteur Openbaar Onderwijs Emmen/directeur De Bascule, Nieuw Amsterdam
Annelies Bezuyen	Directeur CKC Kinderopvang, Assen
Marijke Fokkema	Directeur ASKA & Kits Primair, Assen/Midden-Drenthe
Jeannette Doornenbal	Lector Integraal Jeugdbeleid, Hanze Hogeschool Groningen & Voorzitter Wetenschapsteam PACT
Jorinde Dries	Beleidsmedewerker Onderwijs, Gemeente Assen
Klaasje Everts	Beleidsmedewerker Cultuur en Onderwijs, Gemeente Aa & Hunze
Bas Guchelaar	Directeur IKC De Schutkampen, Smilde
Ineke Haakma	Onderzoeker Curious Minds, Hanze Hogeschool, Groningen
Klaas Hessels	Directeur De Eshorst, Smilde
René van Hoorn	Directeur IKC De Heksenketel, Assen
Marian Kleve	Projectleider Doorgaande Ontwikkellijnen, SPSH, Hoogeveen
Arend Klinkhamer	Beleidsmedewerker Onderwijs, Gemeente Assen
Ronald Kox	Hoofd Cultuureducatie LKCA, Utrecht
Cobi van Liere	Beleidsmedewerker Onderwijs/Laaggeletterdheid, Gemeente Assen
Margreet Luinge	Onderzoeker Taalontwikkeling, Hanze Hogeshool, Groningen
Ineke Oenema	Lector Early Childhood, Stenden Hogeschool, Groningen - Meppel
Gerjan Peeneman	Directeur IKC De Marke, Gieten
Alieke Ramos Marta	Adviseur Onderwijs Scala, Meppel/Hoogeveen
Gea Rutger	Stafmedewerker ASKA, Assen
Johanna Sellis	Beleidsmedewerker Onderwijs, Gemeente Hoogeveen
Klarina Siebering	Media- en leesconsulent, Bibliotheek Assen
Irma Smegen	Creatief ondernemer, trainer, ontwikkelaar creatieve aanpak, Orvelte
Tilly Tenwolde	Oud-KLOSser, Eelde
Irma Veenhuizen	Directeur IKC De Vuurvogel, Assen
Monique Verheugt	Cultureel Ondernemer, Assen
Wytze de Vries	Directeur ICO Kunstencentrum, Assen
Ingrid van der Woude	Beleidsmedewerker Onderwijs, Gemeente Emmen

Bijlage III KANSEN EN BEDREIGINGEN VAN DE IKC

Kansen

- Inschakelen oud KLOS-sers
- De pedagogisch medewerker is beter in observeren en creatief spel. Zet deze in voor de hele school
- De pedagogisch medewerker heeft meer vrijheid in het leerprogramma
- De Inspectie voor het Onderwijs biedt meer ruimte voor 21st Century Skills dan wordt gerealiseerd
- Kijk naar ZMLK-scholen: deze bieden eenzelfde niveau van leren en spel als het primair onderwijs
- De herhuisvesting van peuterscholen kan bruggen slaan tussen denominaties
- Volg de ontwikkelingen op sport en natuur: deze zijn wat verder met hun integratie in het onderwijs
- Een school kan een leerbedrijf vormen voor een ROC, waarmee veel extra handen (pedagogisch medewerkers in opleiding) het schoolgebouw inkomen die bijdragen aan de aandacht voor het kind
- Zoek in ieder geval gezamenlijke huisvesting van kinder- en peuterschool; ook al is er nog geen sprake van een IKC, het maakt het gebouw en de juffen al vertrouwd voor kind en ouders
- Ad-PEM en vergelijkbare opleidingen (MBO+) zijn een eerste antwoord op de IKC-ontwikkeling en -behoefte

Bedreigingen

- Kloof tussen directie en leidsters
- Verschoolsing van de baby- en peuteropvang
- De verschillende potjes op cultuur: prestatiebox, CMK, NSA en middelen gemeente belemmeren een integraal programma op cultuur
- Spelmethodieken die zich vooral richten op kerndoelen of toetsen
- Pedagogisch medewerkers die nog niet voldoende zijn opgeleid voor creatieve ontwikkeling
- De CAO voor de kinderopvang: leidsters kunnen alleen in vrije tijd inspiratiebijeenkomsten bezoeken of trainingen volgen aangezien hun CAO geen ruimte geeft voor bijscholing (ze staan alleen op de groep).
- De pedagogisch medewerker heeft slechts 2½ taakuur per week, een die VVE-geeft 3½. Een leerkracht heeft circa 3 uur per dag aan taakuren. In de taakuren van leidsters is dus weinig of geen ruimte voor het opnemen van cultuur en creatieve ontwikkeling.
- Als pedagogisch medewerker te weinig handelingsbekwaam is wordt te snel gegrepen naar kleurplaat of vast werkje.
- Een Mfa is misschien mooi ingericht, maar als de deelnemende scholen niet intrinsiek met elkaar samenwerken merk je dit niet terug in het aanbod. Ditzelfde geldt voor het brede-schoolconcept.
- IKC wordt nog steeds als alternatief van Brede School gezien. Het is van belang dat de verschillen tussen beide duidelijk zijn en met name voorwaarts wordt ingezet op de doorgaande ontwikkelingslijnen.
- Wees ervan bewust dat een hogere opleiding van de pedagogisch medewerker deze ook tot een duurdere medewerker maakt. Enkele scholen maken nu juist de keuze om meer goedkope onderwijsassistenten aan te trekken en de leerkrachten als specialist en vakoverstijgend in te zetten.
- CMK is een mooi product mits er niet teveel bijscholing in zit, dat stoort teveel met het geringe aantal uren dat ook leerkrachten beschikbaar hebben en dat ze al moeten inzetten voor zaken als BHV, Dalton certificatie, VVE en OVM volgsysteem.

Bijlage IV CONGRES “SPELEND LEREN OF LEREN SPELEN”

Programma donderdag 14 december 2017, Antropia, Driebergen-Zeist

Opening en inleiding

Dagvoorzitter Betsy van de Grift, auteur van o.m. ‘Peuteren en kleuteren; Breinleren van het jonge kind’

- Hoe verenigt u het voldoen aan inspectie eisen met het spelend leren van kleuters?
- Welke invloed heeft spel op de hersenontwikkeling van het jonge kind?

Spel observeren

Lia van Haren, onderwijsadviseur jonge kind BCO Onderwijsadvies

- Hoe herkent u betrokkenheid van jonge kinderen?
- Praktische tips voor het observeren van spel in uw dagelijkse lespraktijk?
- Wat heeft u als leerkracht nodig om meer kindgericht te werken?

Spel Verdiepen

Carla van Deelen, docent en expert Jonge Kind Seminarium voor Orthopedagogiek/Hogeschool Utrecht

- Hoe prikkelt u bij kleuters de zone van naaste ontwikkeling in hun spel?
- Hoe stimuleert u kleuters als spelen niet vanzelf gaat of minder goed verloopt?
- Geleide, begeleide en vrije activiteiten - hoe zorgt u voor een goede verhouding?
- Praktische voorbeelden van spelinterventies om de kwaliteit van spel bij kleuters te verhogen.

Subsessie A – Buitenspel - gezonde risico’s en losse materialen

HawEllen Reehorst, onderwijsontwerper Onderwijs & Zo en auteur ‘Verhalend Ontwerpen’

- Hoe vindt u balans tussen leerkrachtdoelen en kind-initiatieven?
- Hoe zorgt u bij verhalend ontwerpen voor samenhang tussen de vakgebieden?
- Aan de slag - ervaar de start van een verhalend ontwerp
- Good practices - doe inspiratie op voor uw eigen verhalende ontwerpen

Subsessie C – Een aanvullend spelaanbod voor jongens?

Carla van Deelen, docent en expert Jonge Kind Seminarium voor Orthopedagogiek/Hogeschool Utrecht

- Hoe gaat u om met verschillen tussen het spel van jongens en meisjes?
- Hoe plant en stimuleert u spelactiviteiten waarin jongens zich betrokken voelen?
- Aan de slag - met collega-deelnemers aan de slag met spelactiviteiten voor jongens

Subsessie D – Vertrekken zonder thema

Els Menu, onderwijskundige Centrum voor Ervaringsgericht Onderwijs KU Leuven

- Hoe creëert u meer rust en tijd om mee te spelen?
- Observeren - wat levert spelen zonder thema op?
- Hoe vindt u evenwicht tussen werken met en zonder thema?

Subsessie E – Spelen met gedichten

Monique Hagen, kinderboekenschrijver/-ambassadeur

- Hoe prikkelt u de fantasie en verbeeldingskracht van kleuters door spelen met poëzie?
- Inspirerende voorbeelden van verschillende spelvormen naar aanleiding van gedichten?
- Hoe helpt spel bij het onderzoeken en begrijpen van versjes?